

Олеся Жданович

КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГО

Актуальність дослідження питання культурно-релігійної політики першого християнського імператора першої християнської імперії не викликає сумнівів. Саме у ранній Візантії, за часи правління Константина Великого, остаточно утверджено статус християнської Церкви в державі, а також розпочато ті глобальні внутрішньоцерковні процеси, що згодом стануть поштовхом для розвитку християнської церковної основи, на якій зростуть як грецька, так і українська православні традиції.

Постать імператора Константина I Великого, котрий стояв біля витоків створення першої християнської імперії – Візантії, користується неабияким інтересом у дослідників, насамперед, через свою неординарність і суперечливість. Його життя оповите романтизмом і таємничістю, а політична діяльність викликає повагу. Таким уявленням про римського імператора передусім слід завдячувати історикові, письменникові, громадському діячеві і радникові Константина – Євсевію Кесарійському. Саме його твір «*Vita Constantini*»¹ став основним джерелом усіх подальших досліджень життєдіяльності імператора. Його першу частину можна ідентифікувати як панегірик Константину. У наступних розділах розглянуто розвиток «аріанської суперечки», мелетіанський розкол, докладно описується Нікейський собор. Однак особливість цього джерела полягає в тому, що автор, разом із легендарними оповідями, наводить документи та офіційні акти, нічого не змінюючи в їх текстах.

Пізніші дослідники епохи Константина Великого, критично переосмислюючи працю Євсевія, творили свій образ правителя. Особливо варто виділити праці таких істориків, як Я. Буркхард², Г. Буасьє³, Х. Дрейк⁴ та ін., в яких, поряд із життєписом імператора, в різних інтерпретаціях досліджується його внутрішньо- та зовнішньополітична діяльність.

— КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГО

Культурно-релігійна політика Константина мала ключове значення в становленні Візантійської імперії. Саме в роки правління цього імператора створювалася ідеологічна база нової імперії – християнство. І вже на християнських принципах почав формуватися новий тип культури, що поступово витісняв традиційні античні цінності.

Релігійна політика Константина розпочалася з урегулювання конфлікту держави з християнством, залишеного у спадок від попередніх імператорів. Складні взаємини між Християнською Церквою і державою досягли піку за правління Діоклетіана, котрий масштабними гоніннями остаточно налаштував вже досить велику і міцну армію християн проти влади. На момент переходу трону до Константина вся влада в імперії зосередилася в одних руках. Тож імператору, по-перше, необхідно було знівелювати загрозу з боку численних прибічників нової релігії, а по-друге – знайти потужну ідеологічну опору своїй владі. Нею на той час могла стати лише Християнська Церква.

312 року імператор Константин обнародував едикт, котрий поклав край жорстоким гонінням і дарував християнам свободу віросповідання і богослужіння⁵. Його текст до наших днів не зберігся. 13 червня 313 р.⁶ у м. Медіолані Константин разом із своїм тимчасовим союзником і майбутнім непримиреним ворогом Ліцинієм оприлюднив едикт про віротерпимість⁷. Цим документом було остаточно визнано припинення гонінь⁸. Текст Міланського едикту зберігся в двох примірниках: його грецький варіант уміщено до «Церковної історії» Євсевія, інший – оригінальний – до твору Лактанція «Про смерть гонителів». Обидва варіанти цього документа є однаковими за змістом і відрізняються лише незначними подробицями:

Згідно з «Міланським едиктом», кожен громадянин мав право вільно сповідувати ту релігію, яка йому до вподоби. Відтепер і християнам дозволялося відкрито справляти свій культ⁹. В едикті зазначалося, що занадто кардинальні методи щодо християн замінюються на умовляння та попередження. Церковні організації могли відтепер володіти будь-яким майном, у тому числі й нерухомим (саме з цього моменту і розпочалося зростання земельних володінь Християнської Церкви). Конфісковане за часи гонінь майно поверталось християнам. Отже, християнство нічим не виділялося з чисельних дозволених в імперії культів. Хоча воно ще не стало привілейованою релігією в державі, проте й офіційний дозвіл на існування був для християнства значним досягненням.

Значення «Міланського едикту» полягає насамперед у факті порівняльної зміни релігійної політики імперії, котра відтепер переходила від конфронтації з християнством до союзу з ним. Цим докумен-

том розпочато процес поступового зближення держави і Християнської Церкви.

Однак вищезгаданий едикт, проголошуючи фактично повну свободу віросповідання, пояснює необхідність такого кроку дуже обережно. З точки зору політичних мотивів, такі дії імператорів у зміні політики щодо християн певною мірою виправдовують себе. Константин уважав, що перехід від політики гоніння до повного визнання і прийняття християнства має здійснюватися поступово.

Така позиція імператора пояснюється ще й тією обставиною, що сам він ще не до кінця розібрався у своїх релігійних уподобаннях. Константин прагнув знайти таку релігійну модель, яка б відповідала інтересам усіх верств населення імперії. Одним із виявів такої політики можна вважати зведення базиліки біля стародавнього «дуба Авраама», на місці, яке вважалося священним не тільки іудеями, а й язичниками та християнами¹⁰. Загалом така релігійна політика збігалася з власними поглядами імператора¹¹.

Юність майбутнього імператора пройшла при дворі правителя Діоклетіана у Нікомедії, куди Константина відправлено наприкінці III ст. чи то з метою виховання, чи як заручника¹². Можливо, вже тоді Константин перейнявся теплими почуттями до християн, яких уже було досить багато при дворі. Відомо, що мати Константина, Єлена, була християнкою і мала неабиякий вплив на духовний розвиток та становлення світогляду сина¹³.

Батько імператора, Констанцій Хлор, також завоював собі гарну репутацію у церковних істориків того часу. Євсевій писав про нього, що він «був одним із найславетніших монархів наших»¹⁴. До того ж, за свідченнями Євсевія, він прихильно ставився до християн: «Протягом усього свого правління... він весь свій дім, разом з дітьми, дружиною і домашніми, присвятив єдиному цареві усіх – Богу...»¹⁵. Однак, це не свідчить про те, що Констанцій Хлор був християнином, як не був він і язичником. Очевидно, він просто симпатизував християнам, адже таких потенційних християн у той час в імперії було досить багато. Отже, передумови до прихильного ставлення до християнства у Константина були, можна сказати, генетично закладені.

Константин відіграв вирішальну роль в історії християнства. Він поставив його на твердий ґрунт офіційного визнання. З часів його правління язичницька імперія почала перетворюватися на імперію християнську. Ідеологія язичництва перестала бути актуальною, адже у людей з'явилися можливості здійснювати нові прагнення та бажання, які обіцяла християнська релігія¹⁶. Зважаючи на це, Константин вирішив перетворити

— КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГО

християнство на державну релігію і скористатися її величезним духовним впливом для ще міцнішого утвердження в імперії своєї влади¹⁷.

З самого початку союзу Церкви з державою панівне становище належало імператорській владі, котра панувала над Церквою (доктрина цезарепапізму). За часи правління Константина Церква не висловлювала жодних протестів проти цього. У подальшому право імператора втручатися у церковні справи було санкціоноване як світським законодавством, так і на церковних соборах.

Однак не все у Церкві залежало від імператорської волі. Влада проголошувала Християнську Церкву панівною, визнавала божественність її канонів, сам імператор поважав основні принципи церковного устрою та догматів¹⁸. Він міг відносно самостійно призначати та звільняти ієрархів, втручатись у церковно-релігійні суперечки, однак не міг відмінити те, що вважалося одкровенням і загальноприйнятими традиціями. Канони стали свого роду статтями неписаної конституції імперії в ідеології.

Союз імператора з християнською Церквою мав насамперед політичний характер. Саме з часу правління Константина християнство набувало вирішального значення в ідеологічному житті імперії, а Християнська Церква поступово перетворювалася на пануючу релігійну установу. Вона швидко почала користуватися своїм новим становищем. Імператор розглядався як захисник і покровитель, охоронець порядку та єдності в самій Церкві. Християнські організації набули усіх майнових прав офіційно визнаних державних установ¹⁹.

Пізньоримський імператор ніколи не був богом чи нащадком богів, на відміну від іранських шахів, котрі проголошували себе братами сонця й місяця. Східноримська імперія ніколи не трансформувалася у справжню спадкову монархію. Християнство проголошувало божественним не самого імператора, а його владу. Воно санкціонувало і освячувало режим необмеженої монархії і вважалося прямим замовником християнської держави і державності, обмеженої автократії.

Константин створив християнську імперію — останню всесвітню імперію. Саме його сучасником Євсевієм розроблено християнську концепцію божественного походження і характеру імператорської влади у християнській імперії. Імператор – не бог, але він обраний богом і, таким чином, – посланник, вікарій бога на землі, намісник, володар божою милістю. Концепція Євсевія освятила покору імператорській владі в земних справах так само, як Богу – у справах віри. Церковний історик навіть розвивав ідею про те, що імператор править разом із Сином Божим. Євсевію належить також і розробка концепції християнської

держави – імперії – як держави християн та імператора як світського глави своїх численних християнських підданих.

У IV ст. Церква стала привілейованою організацією, її представники мали багато прав і позбавлялися низки загальних обов'язків громадян. У IV–V ст. в основному завершилось оформлення організаційної структури Церкви. На чолі парафії стояв пресвітер, який обирався на зборах. Сільські парафії знаходилися під владою єпископа міста. Єпископ обирався іншими єпископами шляхом рукопокладення – хіротонії²⁰. Довгий час зберігався погляд на Церкву як на свого роду полісний суспільний інститут. Звідси – значний вплив населення на вибори священників та єпископів, а також збереження за населенням права на участь при обговоренні віровчення. Християнські догмати часом ставали предметом широкої дискусії, що породжувало величезну кількість ересей та релігійних рухів. Вони, по суті, ставали відображенням суспільної думки і настроїв²¹.

Ледь отримавши визнання, Церква одразу почала використовувати державні засоби насилля для вирішення своїх внутрішніх суперечностей, яких було чимало. Так, на прохання ортодоксальних єпископів північно-африканської Церкви Константин вислав війська проти її суперників – донатистів²².

На рухові донатистів слід зупинитися докладніше. У першому десятилітті IV ст. в середовищі християн посилювалися непорозуміння, породжені зміною соціального складу общин. Пожвавлення взаємозв'язків між раніше розрізненими християнськими групами призвело до появи різних варіантів віровчення. Неабиякий вплив на цей процес мали гоніння, під час яких значна частина віруючих виявила слабкість та нестійкість поглядів. Серед осіб, які вагалися, було немало представників вищого духовного кліру – єпископів.

Так, приблизно одночасно з виданням «Міланського едикту» про віротерпимість в Африці відбувся величезний розкол, що тривав понад століття. На початок IV ст. посаду карфагенського єпископа обійняв Мензурій. Людина твердого характеру і сильної волі, він із засудженням ставився до показового мучеництва, яке інколи проявлялося під час гонінь і часом навіть ставало справою промислу. Після смерті Мензурія було скликано собор для обрання його наступника. Та вибір відбувся раніше, аніж встигли прибути усі єпископи. Собор обрав диякона Карфагенської Церкви Цециліана, який приступив до управління кафедрою. Однак 80 нумідійських єпископів і партія, ворожа Цециліану, обрали іншого єпископа, Майоріана, і оголосили Цециліана усунутим. Приводом до скинення було те, що один з його єпископів був обвинувачений у зраді, визнаний *traditor*.

Та Цециліан не поступався, розкол в Церкві загострився і набув ще більш різкої форми, коли місце померлого Майоріана посів 313 року пристрасний і фанатичний Донат. Від його імені весь цей рух отримав назву донатизму²³. Ця подія призвела до кризи в Церкві, оскільки донатисти стали противниками традиційної, класичної, урбаністичної культури. Вони виступали проти залежності офіційної Церкви, визнаної Константаном²⁴. Справа вийшла за межі африканських епархій. Собори – перший у Римі (313 р.), другий у Арелаті (314 р.) – з приводу справи донатистів вирішили суперечку на користь Цециліана проти Доната. Однак останній мав намір боротися до кінця.

Імператор Константин втрутився у справу, але це не допомогло. Тоді у Карфагені спалахнув бунт. Багато людей загинуло і серед них один єпископ. Ці нові мученики зміцнили донатистів у їхньому прагненні до особистості й відокремленості від пануючої Церкви.

Розкол тривав протягом усього часу правління Константина, незважаючи на неодноразові спроби імператора покласти цьому край. Кілька разів він змушений був карати донатистів. З указу 319 р. про пільги, надані на майбутнє членам кліру, представники донатистської Церкви були виключені. Ця обставина принципово важлива, оскільки імператор був верховним суддею у церковній справі. Донат не визнавав цього права і заявив, що імператор не повинен втручатися у справи Церкви. Однак його противники відповіли, що не держава знаходиться у Церкві, а Церква у державі²⁵.

У листопаді 316 р. імператор викликав представників обох ворогуючих партій до м. Мілану. На суді він виправдав Цециліана, а його противника назвав наклепником. Донатисти мали відтепер покоритися волі імператора. Однак і після вироку духовної та світської влади вони упиралися в своїй особистості, виправдовуючися тим, що Осій Кордовський — друг Цециліана – міг прихилити Константина на користь останнього. Тоді імператор видав досить суворі закони, спрямовані проти донатистів: відібрати в них церковні будівлі та майно, а ієрархів відправити до в'язниці. Такі заходи потягли за собою ще більшу впертість та фанатизм донатистів.

Урешті, 321 року імператор дарував донатистам релігійну свободу. Однак заспокоєння, передбачуване даним законом, не настало. Навпаки, збудження посилювалося, значно підігріте ще й соціальним невдоволенням, яке охопило суспільство на той час. Мрійливі, шалені аскети, агоністи (agonistici) чи войовничі християни, як вони самі себе іменували, тоді як представники офіційної Церкви називали їх циркумцеліонами за те, що вони блукали поблизу селянських будинків і чинили багато злочинів²⁶.

Ось як про це писав Опат Мілевітанський у книзі, присвяченій полеміці з донатизмом: «...тоді було скликано тих людей, безумство яких, очевидно, незадовго до того, було розпалене самими єпископами. Коли такі люди блукали окремими місцями, коли самі безумці проголошували “вождями святих” Аксідона та Фазіра, жоден не міг почуватися у безпеці у своїх володіннях. Розписки боржників втрачали силу: в той час жоден кредитор не вільний був стягувати борги. Усіх тероризували листи тих, хто себе гордо називав “вождями святих”, а якщо хтось зволікав із виконанням їхніх наказів, то раптово налітав шалений натовп, і кредитор потрапляв у небезпеку. У результаті ті, кого слід було просити про милість, у смертельному страху самі мусили принижено благати. Кожен поспішав позбутися навіть дуже значних боргів. І вже одне те вважалося виграшем, якщо вдавалося врятуватися від насилля. На шляхах теж було досить безпечно, оскільки подорожніх викидали з екіпажів, і вони мали бігти попереду своїх рабів, які сиділи у візках. За їхнім рішенням і наказом раби і пани мінялися місцями»²⁷.

Як видно, рух донатистів мав, передусім, соціальний характер, і завдяки цьому був досить актуальним у Північній Африці. Після того, як донатисти отримали релігійну свободу, їхня чисельність значно зросла. Так, на Африканському Соборі 330 року їх представляли 270 єпископів. Окрім Північної Африки, їх прихильники були тільки у двох общинах – в Іспанії та Римі.

Імператор Констанс близько 340 р. здійснив спроби примирення донатистів з ортодоксальною Церквою. Однак невдовзі від милостей і почестей для них він перейшов до суворих заходів. Так, він наказав відібрати у них Церкви. Причому, деякі донатисти, котрі прагнули слави мучеників у середовищі своїх сектантів, були позбавлені життя.

Імператорські комісари Павло та Макарій насильницькими заходами прагнули примирити донатистів²⁸. Про це також згадував Опат Мілевітанський: «Туди прибули Павло та Макарій, щоб роз'єднати всюди бідняків, і кожного окремо закликати до єднання...»²⁹. 347 року Доната разом з основними прибічниками було відправлено на заслання до Галлії, де він через вісім років і помер³⁰.

348 року наступник Цециліана єпископ Грат на Карфагенському Соборі заявив про те, що розкол завершився. Однак це було швидше бажане, аніж дійсне. Він заборонив перехрещування й вшанування самобивць як мучеників і намагався відновити церковну дисципліну у середовищі духовних і світських осіб. Коли 362 року Юліан повернув вигнаних за межі держави донатистів, то вони знову почали діяти за старим сценарієм і почали мститися ортодоксам за нанесені страждання.

— КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГО

Великий собор у Карфагені 411 року, де з обох сторін взяли участь 565 єпископів, не досяг бажаної мети. Розкол зник тільки із завоюванням Африки сарацинами у VII ст.³¹.

Як видно, імператори в основному підтримували Церкву у її внутрішніх суперечках. Та ж своєю чергою дотримувалася вимог імператора. Відомо, наприклад, що галльські єпископи, зібравшись у м. Арлі 315 року³², заборонили християнам дезертирувати з армії під страхом відлучення від Церкви. Однак лояльності з боку християнської Церкви імператорам було недостатньо. Державній владі потрібна була єдина Церква з єдиною ідеологією, а у християнстві, після його легалізації, суперечності з теологічних питань спалахнули з новою силою.

Протягом III – початку IV ст. взаємини між імператорською владою та християнською Церквою мали нестійкий характер. Державна позиція стосовно християн відзначалася непослідовністю. Періоди лояльності раптово змінювалися спалахами переслідувань. Церква своєю чергою теж не була пасивним суб'єктом цих взаємин. В означений період вона вже являла собою цілком сформовану структуру, продовжуючи залучати до своїх лав нових прибічників та зміцнювати свою організацію. Церква поступово набувала політичної ваги в суспільстві, з чим імператори змушені були рахуватися³³.

Спільний процес розвитку держави і християнства призвів до взаємовигідного союзу між ними. Так, імперія отримала міцну ідеологічну опору, а Церква – офіційне визнання і статус державної установи з усіма належними правами і привілеями. У подальшій уніфікації християнського вчення серед різних релігійних напрямів саме форма церковного християнства, внаслідок відданості традиціям і чіткої організаційної структури, виявилася найбільш дієздатною. Дуже швидко вона витіснила на другий план або підпорядкувала собі усі інші форми, котрі раніше існували самостійно. Саме цей напрям у християнстві став згодом єдиним, знівелювавши всю позацерковну християнську практику.

¹ Eusebius. Vita Constantini. – Band 1.1: Über das Leben des Kaisers Konstantin. Die griechischen christlichen Schriftsteller. – Berlin, 1975; Евсевий П. Жизнь блаженного Василевса Константина. – М., 1998.

² Буркхард Я. Век Константина Великого. – М., 2003.

³ Буассье Г. Собрание сочинений: В 10 т. – Т. 5: Падение язычества. Исследование последней религиозной борьбы на Западе в IV в. – Кн. I–III. – СПб., 1998.

⁴ Drake H. A. In praise of Constantine. A historical study and new translation of Eusebius Tricennial Orations // University of California Publications: Classical Studies. – Vol. 15. – Berkley, 1975.

- ⁵ Буассье Г. Указ. соч. – С. 59.
- ⁶ Lactantius. De mortibus persecutorum, cum notis Stephani Baluzii, Tutelensis, qui primus ex veteri codice ms. Bibliothecae Colbertinae vulgavit. – Halma, 1692. – XLVIII. 2.
- ⁷ Eusebius. Historia ecclesiastica. – 3 Vol. – Paris, 1952. – X, 4.
- ⁸ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1988. – С. 175.
- ⁹ Lactantius. De mortibus persecutorum. – XLVIII. 2–4; Eusebius. Historia ecclesiastica. – X. 4
- ¹⁰ Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом завете. – М., 1985. – С. 137.
- ¹¹ Drake H. A. Op. cit. – С. 28.
- ¹² Eusebius. Vita Constantini. – I, 19; II. 51.
- ¹³ Theodoret. Historia Ecclesiastica. – Berlin, 1954. – I, 18.
- ¹⁴ Eusebius. Vita Constantini. – I, 12.
- ¹⁵ Ibid.
- ¹⁶ Васильев А. А. История Византийской империи. Время до крестовых походов (до 1081 г.) – СПб., 1998. – С. 43–44.
- ¹⁷ Успенский Ф. И. История Византийской империи: В 3 т. – СПб., 1913. – Т. 1. – С. 97.
- ¹⁸ Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV–VI вв. // История Византии: В 3 т. – М., 1967. – Т. 1. – С. 150.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. – С. 152–153.
- ²¹ Курбатов Г. Л. История Византии (От античности к феодализму) – М., 1984. – С. 44.
- ²² Свенцицкая И. С. Указ. соч. – С. 176.
- ²³ Лебедев А. П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом. – М., 1997. – С. 329.
- ²⁴ Грант М. Крушение Римской Империи. – М., 1998. – С. 192.
- ²⁵ Кулаковский Ю. История Византии: В 3 т. – СПб, 2003. – Т. 1. – С. 101.
- ²⁶ Поснов М. Э. История христианской Церкви. – К., 1991. – С. 321.
- ²⁷ Optat. De schismate Donatistarum. – London; New York, 1917. – III, IV; Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М., 1990. – С. 220–221.
- ²⁸ Поснов М. Э. Указ. соч. – С. 322.
- ²⁹ Optat. De schismate Donatistarum. – III, IV.
- ³⁰ Грант М. Указ. соч. – С. 192.
- ³¹ Поснов М. Э. Указ. соч. – С. 323.
- ³² Свенцицкая И. С. Указ. соч. – С. 177.
- ³³ Федосик В. А. Церковь и государство. Критика богословских концепций. – Минск, 1988. – С. 202–203.